

Nagy Péter Tibor

LELKIISMERETI SZABADSÁG ÉS OKTATÁSPOLITIKA

Minden oktatási rendszer egyik legfőbb jellemzője a lelkiismereti és vallás-szabadság helyzete a közpénzen fenntartott állami és önkormányzati iskolákban.

Alábbiakban azt vizsgálom, hogy a kérdés hogy alakult a rendszerváltás utáni első parlamenti ciklus idején.

VILÁGNÉZETI SZABADSÁG ÉS TANKÖNYVKIADÁS

Az első kérdés az oktatási rendszer egészét szabályozó központi dokumentumok (tantervek) tartalma, amely szinte mindenütt az egyházas és szekularizált erők vitájának egyik középponti kérdése. A tananyagban fellelhető vallási-egyházi ismeretek kérdése a hittant az állami iskolákból szigorúan kirekesztő (az amerikai és francia hagyományt követő) országokban is állandó politikai-ideológiai vita tárgya.

Magyarországon az oktatás világszemléletét hagyományos módon az engedélyezett tankönyvek irányítják, így ezek alakítása is alapvető kérdéssé vált.

Karlovitcz János, a Tankönyvesek Országos Szövetsége (Tanosz) vezetője az új kormány hivatalba lépése után a tankönyvek átdolgozásának híve volt, mégpedig új, kíváncsok világnézetként fogalmazva meg „a nemzeti hagyományok kidomborítását”. 1991 őszén a Művelődési és Közoktatási Minisztérium a közoktatási tankönyvek teljes tartalmi felülvizsgálatát rendelte el. (Korábban ilyen általános felülvizsgálat nem történt, a régi tankönyvekből bizonyos fejezetek – pl. az 1945 utáni magyar történelemmel kapcsolatosak – egyszerűen kimaradtak.) A történelem-földrajz-irodalom (azaz az ideológiai kulcstárgyak) tankönyveinek szelekciója a minisztérium által kijelölt külső szakértőkre bízott. A minisztérium tankönyv-és taneszközirodája pályázati felhívást bocsátott ki. Új könyvek megjelentetését elsősorban az ideológiai tárgyak (történelem, irodalom, földrajz, környezetismeret), valamint a legnagyobb piaci versenynek, legsúlyosabb társadalompolitikai elvárásnak kitett idegen nyelvek területén szorgalmazta.

A lelkiismereti és vallásszabadság s általában azt iskolai világnézeti pluralizmus szempontjából több tanulságos történet is keletkezett.

(*Az irodalomtankönyv története*) Mindenki emlékezhet rá, hogy az először 1982-ben megjelent irodalomtankönyv(ek) ellen már annak idején hihetetlenül széles támadás bontakozott ki. A hagyományos akadémikus elit (Király István, Nagy Péter, Pándi Pál) és a tradicionális marxista esztétika hegemoniáján őrködő ideológusok (pl. Hermann István) természetes szövetségesének bizonyult a könyv nemzetietlenségét támadó Csurka István. Amit a nyolcvanas évek politikai helyzete már nem engedett meg, a tankönyv „betiltását”, a kilencvenes éveké már igen. Az „antimarxizmus” a nyolcvanas években már nem volt elegendő vád a könyv bevonásához: a nemzetietlenség vádja a kilencvenes években már elegendő volt ehhez. A könyv lekerült a tankönyvlistáról, így nem szolgálhatott veszedelmes konkurenciaként az új idők szellemének megfelelő tankönyveknek, pl. Nemeskürty István kézikönyvének.

A történet epilógusához tartozik, hogy a minisztérium – nem lévén megelégedve a piacot elborító irodalomtankönyv-kínálattal – 1994-re kiadta Benedek István (a Magyar Újságírók Közössége elnöke, a *Hunnia* és a *Magyar Fórum* törzsszerzője) szerkesztésében a *Rendületlenül — A hazaszeretet versei* című kiadványt, melyet ajándékkönyvként – kvázi tankönyvként – juttatott el az iskoláknak. Baranyi Károly fősztályvezető maga mutatta be a sajtónak az új tankönyvet, mely nemcsak szöveggyűjtemény volt, hiszen a történelmi háttér ismertetésével, a megértéshez szükséges jegyzetekkel és a költők rövid életrajzával készült. „Két nemzedék életéből kimaradt az az élmény, amit a himnikus magyar líra nyújtani tud annak, aki megtalálja” – hangzott el a sajtótájékoztatón.

(*A történelemtankönyv története*) A történelemtankönyvekkel kapcsolatos ideológiai botrány két „párhuzamos történet” köré szerveződött: az egyik „a nemkívánatos szellemiségű könyvek tilalma”, a másik „a kívánatos szellemiségű könyvek kiemelt állami támogatása” alcímet kaphatja.

A rendszerváltást követően a minisztérium úgy ítélte meg, hogy a legsürgősebb feladat új tankönyvet adni a tanárok, diákok kezébe az 1945 utáni történelemről. Inkább a tanárok, mint a diákok eligazítása végett a *Hite*ben megjelent történelmi összefoglalást javasolta, nem állíthatta azonban, hogy az pótolhatja egy tankönyvet.

A minisztérium által meghirdetett történelemtankönyv-pályázatra nem akadt vállalkozó, így végül a Politikatörténeti Intézet környezetéhez tartozó Magyar Lajos Alapítvány liberális és szocialista irányultságú történészeket felkérve íratott egy tankönyvet. A könyv legtöbb szövegrészének szerzője, az egész szöveg egybeszerkesztője Borsányi György volt, akinek nevét a szakmánál szélesebb politikai közvélemény még a hetvenes évek végén betiltott Kun Béla-életrajza kapcsán ismerhette meg, s aki ebben az időben már a bécsi egyetem professzora is volt.

A minisztérium előbb elfogadta, majd – sokak szerint Bem téri nyomásra – szakmai szempontból több ízben „meg nem felelőnek” nyilvánította a tankönyvet.

Az ellenzéki pártok, önkormányzatok, szakmai szervezetek s a sajtó a kérdést ettől kezdve természetesen politikai ügyként kezelték. A minisztériumból kiszivárogtak olyan információk, hogy a tankönyvet be akarják tiltani. Szóvivői interjúban is elhangzott: „minisztériumi pecsét csak olyan könyveken lehet, amelyek ahhoz a szellemiséghez állnak közel, amelyet a minisztérium képvisel”.

További botránykő volt, hogy a minisztérium az általa engedélyezett tankönyvhöz kiegészítő szöveget juttatott el. Míg az első sajtómegnyilatkozásokból világos volt, hogy a minisztériumnak a könyv bizonyos értékelései ellen van kifogása, addig a későbbi megnyilatkozásokból úgy tűnt, mintha tárgyi tévedéseket kívánna helyreigazítani. A „tankönyv pontatlanságairól és hibáiról” készített lajstrom azonban egyetlen kivétellel szemléleti és politikai kifogásokat sorol: Mindszenty szerepével vagy Lakitelek megítélésével kapcsolatosakat.

Néhány hónappal később Kálmán Attila államtitkár megismételte a „tárgyi tévedések” vádját a Borsányi-féle tankönyvvel szemben. Kijelentette: „a legfőbb kifogás egyébként az volt, hogy a könyvek szemlélete túl rózsaszínű”.

Az ügy folytatódott az ugyanezen szerzőgárda által írt, a huszadik század első felével foglalkozó tankönyv kapcsán. A Tankönyvkiadó szerint a szerzők túlságosan baloldali szemléletűek voltak, ezért került sor a könyv elutasítására 1992 augusztusában. Az – akkor még – közpénzekből gazdálkodó Nemzeti Tankönyvkiadó Vállalat igazgatója, Ábrahám István, aki vállalatvezetőként természetesen nem viselt politikai felelősséget, politikai megítélésnek vetette alá a benyújtott kéziratokat, s a könyveket túlzottan baloldalinak minősítette. Hivatkozott például arra, hogy „Lenin neve kevésszer szerepel bennük, nyilván azért, hogy ne kelljen őt sokat bírálni”. (E kiadó munkatársa minősítette az általuk támogatott tankönyvet a „keresztény-nemzeti értékrendhez” közelebb állónak.)

A tankönyvkérdésből közvetlenül pártkérdés vált azzal, hogy az új hivatalos általános iskolai tankönyv szerzője Fekete Pál MDF-es képviselő lett. A minisztérium ráadásul a szerzői minőségében ellenérdekelt, pártpolitikailag elkötelezett Fekete Pált bízta meg a Magyar Lajos Alapítvány által támogatott tankönyv lektorálásával.

A helyzet egyre kínosabb lett, minden jelentős szakmai szervezet szembekerült a kormánnyal. A Történelemtanárok Egyesülete közben kimondotta – nem annyira a Történelmi Társulat Tanári Tagozata és a BTK Módszertani Tanszéke által támogatott Borsányi-féle, hanem a közben szintén félretett Bihari Péter-féle tankönyv védelmében –, hogy „minden alternatív tankönyvfek lehetőséget kell biztosítani ahhoz, hogy tankönyvvé válhasson”.

Az új kormányzat által bevezetett és a megfelelő kormányzati nyilvánosság segítségével „hivatalossá tett” történelemtankönyvek közül három könyv kavart igazi botrányt.

A Fekete Pál-féle könyv történelemszemléletéből nem lett külön ügy, annak egyetlen elfogultsága a rendszerváltásra esik: az eseményeket az 1990. őszi önkormányzati választásokig nyomon követő könyvből valahogy kimaradt Göncz Árpád és a köztársasági elnöki intézmény. A könyv utolsó mondata fokozottan

kihívta maga ellen a sajtót: „A Parlamentbe visszatért a többpárti szócsatározás, a megfeszített tempóban dolgozó törvényhozók gyakran a sajtó céltábláivá lettek.”

A középiskolák IV. osztályosai számára (a szakmai körökben addig ismeretlen, az MDF vezetéséhez rokon szálakkal kötődő) Rubovszky Péter írt egy rendkívül vázlatos füzetet. Később a helyzetet szakmai értelemben mentendő, a Tankönyvkiadó vezetői a „magtankönyv” egyik változataként kívánták bemutatni. Arra azonban ők sem tudtak semmilyen magyarázatot adni, hogy a tankönyvek piacosítását szorgalmazó kormányzat miért osztogatta ingyen az iskoláknak a füzetet.

E tény azonban a tankönyvpolitika elemzőjét feljogosítja arra, hogy a „magtankönyv” történelemszemléletével kiemelten foglalkozzék, hiszen ilyen mértékű kormányzati támogatást – a két évvel később kibocsátott, s már említett Benedek István-féle magyartankönyvet leszámítva – egyetlen könyv sem kapott.

Megállapítható, hogy a könyvet – túl olyan aktuálpolitikai provokációkon, mint az 1919-es diktatúra MSZP-s diktatúraként való aposztrofálása – alapvetően a Horthy-korszakkal, a keresztény nemzeti gondolattal való azonosulás határozza meg. A szerző a zsidókérdés elemzésében Matolcsy Mátyás és a harmincas évek jobboldali publicisztikájának érvelését követte. (Ne feledjük: ebben az időszakban a miniszterelnök, a külügyminiszter, a honvédelmi miniszter, a belügyminiszter rendszeresen tett nyilatkozatokat a Horthy-korszak megítéléséről, mely a miniszterelnök Horthy újratemetésével kapcsolatos átfogó interjújában csúcspontot ért el. E történelemszemlélet még törvényszövegbe is bekerült: az első kárpótlási törvény preambuluma szerint az állampolgári jogegyenlőséget *elsőként a második zsidótörvény sértette meg.*)

Legárulkodóbb azonban a tankönyv következő mondata: „Ma már a faji megkülönböztetés minden formáját elítéljük, hisz ez a szemlélet a feszültségek megoldása helyett még súlyosabbak kialakulásához vezet.” A „hisz” kezdetű mellékmondat szerint ugyanis a zsidótörvényeket nem belső tartalmuk miatt kell elítélni, hanem mert súlyosabb feszültségekhez vezettek. (Nem mervén azt gondolni, hogy a szerző a holocaustot tekinti „feszültségnek”, csak arra lehet gondolni, hogy „a zsidóság” 1945 után játszott szerepére gondol.)

A középiskolák IV. osztályosai számára született nem brosúraszerű, hanem valódi történelemkönyvet – a szakirodalomban akkor ugyancsak ismeretlen – Seifert Tibor írta. E könyvet a minisztérium hivatalos lapja semmilyen más könyvnél nem tapasztalt terjedelemben mutatta be. A könyvet Raffay Ernő honvédelmi államtitkár, a Trianon-könyvekről és a Mussolini-szimbólumokkal kapcsolatos politikai kalandjairól ismert történész-kandidátus és Varga Győző, a Művelődési és Közoktatási Minisztérium jogi főosztályvezetője lektorálta. Ismét kvázi hivatalos dokumentumról lévén szó, a részletesebb tartalomelemzés itt sem volna érdektelen. A szerző láthatólag azonosítja magát a harmincas évek uralkodó eszméivel, amit ez esetben még nyelvi eszközei is bizonyítanak.

A „mi, a Horthy-korszak” tudat olyan erős, hogy minden olyan esetben, amikor a magyarság antifasiszta vonásai hangsúlyozhatók, a szöveg többes szám első személyre vált: „fogadtuk és segítettük azt a 130–140 ezer lengyelt” „...Teleki tudta, hogy ha

engedünk a német nyomásnak, az háborút jelent.” Viszont: Újvidéken a razzia során „Magyar tisztek irányításával 3-4000 embert gyilkoltak le...” A kiugrási kísérletet „megpróbáltuk... Ami ezután következett, nem a magyar nép, hanem egy elenyésző kisebbség terror és gyilkosságok árán végrehajtott ördögi cselekedete volt.” A tankönyv véleménye, hogy a zsidótörvények nem alkotmányellenesek, inkább csak kitűnik abból, hogy „Bárdossy... nem tett további lépéseket az alkotmányosság korlátozására. Bárdossy terjesztette be és fogadtatta el a harmadik zsidótörvényt.”

Az 1945 utáni korszak ábrázolása részben politikairöpirat-szerű nyelvével – „hírhedt kommunista”, „embernek sem nevezhető emberek” –, részben azzal tűnik ki, hogy a kádári rendszert sem az előzményekkel, sem a környező országokkal nem hasonlíttja össze, statikus képet fest az ötvenes évek végétől a nyolcvanas évek végéig terjedő időről. A Csurka István névvel fémjelzett politikai érvelést is viszontláthatjuk: „az ÁVH-sok eltávolítása a belügyi szervekből és elrejtésük a magyar gazdasági és kulturális életben, elsősorban a televízióban, rádióban, újságoknál, külkereskedelmi vállalatoknál” jellemzi a konszolidációt.

A kormány támogatta tankönyv a két nagy vetélytárral „természetesen” nem bánik tárgyilagosan: A „Szabad Demokraták Szövetsége... sokarcú, igen sok kisebb-nagyobb pozícióban lévő szakembert is magába foglaló politikai szervezet”. Az MSZP vezetésébe „súlytalan, jelentéktelen emberek, valamint az apparátus jól ismert, de levitézlett tagjai is” bekerültek. Az elődszervezet pozitív hagyományainak vállalása „rögtön kétséggé tette, hogy csakugyan új párt alakult-e”.

Az államilag engedélyezett tankönyvek felekezeti elkötelezettségén kívül az iskolai vallási jelképek, iskolai ima, felekezeti elkötelezettségű ifjúsági mozgalmak helye és szerepe képezték az oktatáspolitikai viták tárgyát a huszadik század közepéig Magyarországon is.

Hasonló – a keresztény nemzeti eszmeiségnek, a tradicionális világrendnek, a hagyományos családmoddellnek elkötelezett – ideológiai alapállás jellemezte a filozófiai, egészségtani, erkölcsstani könyvek közül azokat, amelyek a kormányzat kiemelt támogatását megkapták.

Nemcsak a tankönyvek, de a nemzeti alaptanterv körül is világnézeti viták lán-goltak fel. A NAT-tal szemben a kormánypárt és a minisztérium – különféle szakmai ellenérvek mellett – azt is felhozta: nem tükrözi eléggé a keresztény és a nemzeti értékeket.

HIT-TAN-TÖRTÉNET

A „hittantörténet” közvetlen közelmúltja az 1990. évi IV. tc. megalkotásával kezdődik. A háromoldalú kerekasztalon kialakult szabályozást a pártállamban választott parlament elfogadta. A 17. § (2) bekezdése kimondta, hogy „Az egyházi jogi személy az állam által fenntartott nevelési és oktatási intézményekben – a tanulók és szülők igényei szerint – nem kötelező jelleggel (fakultatív tantárgyként) vallásoktatást tarthat.” Ez a meghatározás – akkor úgy tűnt – világos kompromisz-

szumot tükrözött, s egyértelművé tette, hogy van hitoktatás; a hitoktatást az egyház (és nem az állam) szervezi; a hitoktatás nem kötelező.

Amikor az 1990-ben hatalomra kerülő kormány miniszteri rendeletben kívánta értelmezni a törvényt, kitűnt, a fenti három evidencia két teljesen különböző – egy kibontakozó kultúrharcban egymással szemben álló – álláspontot takar. Ellentétben a történelem eddigi kultúrviszályaival, a harc most nem az egyházak és a kormány között zajlott, hanem az egyik oldalon a kormány, a másikon az ellenzék, a média, a szakszervezetek és az önkormányzatok álltak; az egyházak a küzdelemnek inkább tárgyai voltak, mint cselekvő részesei. A kultúrharc jogi lezáratlanságát az okozza, hogy míg a történelem során eddig a kormánypárti többség – ha a társadalomban nem is, de a parlamentben mindenképpen – érvényesíteni tudta álláspontját, addig a kétharmados törvények sajátos rendszerében magát a törvényt nem lehetett megváltoztatni, így a korábbi törvény értelmezésén kellett vitatkozni.

Miután a vita nem folytatható arról, hogy ki hogyan véli „helyesnek” a hitoktatás ügyének rendezését – hiszen az ellenzék és a kormány kölcsönösen arra volt kényszerítve, hogy elfogadja a meglévő, nyilvánvalóan pontatlan törvényt –, az egyes álláspontok a törvény magyarázatán keresztül kíséreltek meg érvényesülni, miután az SZDSZ módosító javaslatát a kormányzat elvetette. A szerepét ekkoriban kereső Alkotmánybíróság szintén kompromisszumra ösztönzött azzal, hogy jelezte: amennyiben a parlament elutasítja az SZDSZ-es indítványt, maga fogja felülvizsgálni a hittanhelyzetet

Vita folyt egyrészt arról, hogy mi a jelentése annak, hogy nem az állam szervezi a hitoktatást (csak annyit jelent-e, hogy a szervezés munkáját átengedi az egyházaknak, vagy erősebb megszorítást tartalmaz: a nyilvántartás tilalmát az állami dokumentumokban, bizonyítványokban); másrészt, hogy a „fakultatív tárgy” megjelenés maga után vonja-e a tantervi integrációt. Ez a fogalom az oktatásügyi jogi szóhasználatában – a 106/1974 OM számú utasítás (MK 16) nyomán – azt az értelmezést sugallta, hogy a fakultatív tanóra az órarendbe integrált, azaz más tanórák között, a normális tanítási időben foglal helyet, olyan időszakban tehát, amikor az iskola a gyermek megőrzéséért felelős. Az ezt ellenzők érvelése szerint ezt az értelmezést az alkotmány kizárja.

A jogalkotói szándék elemzése ebben az esetben semmi jóval nem kecsegtetett, a törvény indoklása erre a vonatkozásra nem tért ki – ami persze azt is bizonyítja, hogy a Művelődési és Közoktatási Minisztérium a törvény kihirdetésekor nem vette észre a beépített bombát. A jogalkotó azonossága különben is erősen kétségessé vált: az ellenzéki kerekasztal szakértői időközben egymással ellentétes táborba kerültek, a velük tárgyaló kormányoldal képviselői (a Németh-kormány miniszterelnöke és igazságügy-minisztere) azóta egy választási és egy ellenzéki parlamenti párt – a vitában nyilvánvalóan elkötelezett – „csapatába” került, a régi, 1985-ben választott parlamentet pedig egyszerűen senki nem tekintette az általa elfogadott törvények tényleges megalkotójának.

A nemzetközi analógiák sem segítettek tisztázni a helyzetet. Kiderült, hogy az 1990. évi IV. törvény – és a magyar alkotmány idevonatkozó része – két egymást

kizáró alkotmánytípus kombinációjából született: az egyházaknak speciális jogokat biztosító, az állampolgár számára hitoktatást – és az abból való kimaradás szabadságát – garantáló német, valamint az állam és egyház elválasztását, a világnézeti meggyőződés elhallgatásának jogát garantáló, az egyháznak az iskolából – annak épületéből is – kizárását megvalósító amerikai alkotmány ötvözésével „készült”.

A kormányzat szándéka a német típusú rendszer bevezetése volt, mely szerint a hittan a szorgalmi időben, a tantárgyak között, a bizonyítványban és az adminisztrációban természetes módon nyilvántartott, osztályzattal értékelt, a tantestület tagjává váló hitoktató által tanított tárgy. A hittant nem választók számára – a minisztérium politikai államtitkára, Beke Kata döntésére – megindult a laikus erkölcsstan tantárgy kidolgozása.

A tömegkommunikáció túlnyomó része, az ellenzék és a pedagógus-szakszervezetek kétféle taktikával éltek: részben előszámlálták azokat az eseteket, ahol a gyerekeket mintegy lelki erőszakkal szorították a fakultatív hittan választására, másrészt hivatkoztak a lelkiismereti meggyőződésről való hallgatás jogára. Az alkotmány ugyanis kimondja, hogy a lelkiismereti és vallásszabadság magában foglalja azt a szabadságot, hogy *„vallását és meggyőződését mindenki... kinyilváníthassa vagy kinyilvánítását mellőzze”* [60. § (2)]. Ha viszont a hittan mint fakultatív tárgy az iskola reguláris rendjébe illeszkedik, akkor az iskolának nyilatkozatot kell kérnie, és nyilvántartást kell vezetnie arról, hogy ki jár hittanra és ki nem, enélkül ugyanis a hittanra nem járó gyerekek számára semmilyen tevékenységet nem tud szervezni – szólt az érvelés.

Az ellentétes oldalról származó történelmi típusú érvrendszerek egymást felerősítették: az ellenzék és a sajtó meghatározó hangja az volt, hogy a hittant nem választó gyerekekre majd a zsidó/kommunista bélyeget sütik; a kormányzat viszont – hangsúlyozva hogy az oktatás célja a lelki és erkölcsi megújulás, és ennek része a hittanoktatás – meg is erősítette az ettől való félelmet. (Értelemszerűen: aki nem vesz részt a hitoktatásban, lemond az erkölcsi megújulásról, vagyis a régi rend mellett tesz hitet.) Jellemző módon a politikai felek – kölcsönösen – úgy tekintették, hogy a fakultatív hittan ezen értelmezésében a hittan tanulása a „helyzet”, és ehhez képest lehet annak nem tanulásáról nyilatkozni. (Ez volt 1946-ban pl. Ravasz püspök álláspontja a fakultatív hitoktatásról.) Ekképpen a sajtó és az ellenzéki politikai közvélemény – feltehetően széles politikai egyeztetésen át nem esett művelődési miniszteri kijelentés alapján – „kötelező hittannak” nevezte ezt a törekvést, hiába hangsúlyozta Lukács Miklós – akkor közoktatási államtitkár, később a miniszterelnökség egyházpolitikusa – az ellenkezőjét. A szabályozás alkotmányellenességét a fideszes oktatáspolitikusok továbbra is hangsúlyozták, a párt középiskolás szervezete nyilatkozatot adott ki, és a Beszélő kerekasztala körül valamennyi nagyobb egyház liberálisai megszólaltak a szabályozás ellen.

Az egyházak reagálása sem volt elég gyors, nem ismerték fel annak veszélyét, hogy a velük szemben a nyolcvanas évek végén nagy bizalommal viselkedő magyar társadalom hangulata megfordulhat, ha az egyház iskolai jelenlétében politikai eszközt vél felfedezni. Gyulai püspök inkább a konfrontációt választotta, kijelentvén,

hogyan a hittanvita szabadosságot tükröz. A Keresztény Értelmiségek Szövetsége is az SZDSZ és Fidesz álláspontjának kritikájával foglalkozott. Az esztergomi érsek az Országgyűlés elnökének írt levelében elutasította az SZDSZ Mészáros István László vezetésével kidolgozott hitoktatási koncepcióját, sőt pásztorlevelet bocsátott ki, amelyben a hittanvitában való aktív részvételre buzdította a katolikusokat.

Ugyanakkor a legnevesebb katolikus vallásszociológus, Tomka Miklós úgy foglalt állást, hogy ha „a hittan ma iskolai tárggyá válna, problémák tömegét okozná”, s azon felül – a protestáns egyházi értelmiségek között is mind többen hangsúlyozták ezt az érvet – „tovább halogatná az általánosan kötelező vallástan bevezetését”.

A Művelődési és Köznevelési Minisztérium, amelyet az állam és egyház deklarált elválasztottsága ellenére mind többen tekintettek és neveztek „kultuszminisztériumnak”, s amely ezekben a hónapokban – művészetpolitikai, személyi döntései miatt – egyébként is a sajtó és az ellenzék kereszttüzébe került, kompromisszumra kényszerült. Eszerint a hittan a tanrendbe nem integrált, és nyilvántartást nem szabad róla vezetni, bizonyítványba nem kerül, s a hitoktató sem tagja a tantestületnek, viszont az iskola védett időt biztosít a hittanóráknak, amelyben semmilyen más foglalkozást nem szervez. A hihetetlen fontosságú kérdést rendkívül alacsony szintű jogszabály, miniszteri útmutató rendezte. (Ez a jogi nyelvben pontosan nem értelmezhető fogalom nemhogy a rendeletnél, de az utasításnál is „gyengébb”.) E tény kettős jelentéssel bír. Egyfelől a kompromisszumot a kormányzat ideiglenesnek tekinti, másfelől kötelező hatálya a szférán belüliekre „szerényebb” – még ha utasításnak tekinthető is –, megsértése nem szabálysértés, hanem hivatali mulasztás (amit az alkalmazó vagy megtorol, vagy nem), a szférán kívülieket pedig – pl. az egyházi személyeket – nem kötelezi semmire.

A helyzet bizonytalansága az önkormányzati választások után fokozódott, hiszen az egyes önkormányzati politikusok eltérő világnézeti elkötelezettsége – vagy egy-egy párt „egyházellenes” imázsának kompenzálása – még tarkábbá tette a képet. Miközben például a budapesti oktatáspolitikai koncepció a tanrenden kívüli hittan mellett foglalt állást, volt olyan SZDSZ vezette kerületi önkormányzat, ahol az oktatási bizottság támogatta a hittan órarendbe illesztését.

IGÉNYEK A HITTAN IRÁNT

Az 1990-es nyári viharok után az egyházak megkezdték az intenzív szervezőmunkát a templomi és iskolai hitoktatásban. Az első félév végén az *Új Ember* szemleírója szükségállapotban lévőknek nevezte a hitoktatást.

Az egyházak elégedetlensége kétirányú volt, egyszerre sokallották és kevesellték a feladatot. Azaz: egyidejűleg hangoztatták, hogy nincsen elegendő hitoktató, a bővülő hitoktatási igényt az egyház egyre kevésbé tudja szakképzett hitoktatókkal kielégíteni, s az egyházi energiák egyre nagyobb részét kell új hitoktatók képzésére fordítani; másfelől pedig változatlanul elégedetlenek voltak a hitoktatás lehetőségeivel. Ezért bővíteni akarták a felsőfokú hitoktatóképzést, megnyitották a

Veszprémi Egyetem teológiai karát, és megfogalmazták a felekezeti egyetemek, tanítóképző főiskolák iránti igényeket.

Miközben a felnőtt népességnek változatlanul csak egyhatoda nevezte magát egyháza tanítását követőnek (s a szülői életkorban lévők között ez az arány jóval alacsonyabb volt), a szülők a gyerekek nem kevesebb, mint egyharmadát írták be hittanra. Ennek lehetséges magyarázata, hogy a közvélemény 53,5 százaléka a hitoktatás feladatának az erkölcsös életre nevelést tartotta, míg a kereszténység és a vallás megismertetését, azaz a hit tanítását csupán 30,6 százaléka – legalábbis egy 1991. tavaszi felmérés szerint. A megkérdezettek legfeljebb egykilencede kívánta a hittant mint sajátosan egyházi „szaktevékenységet”, ez az arány pedig már közelíti a szülőkorú aktív hívők arányához.

Az iskolai hittanoktatás gondolata ekképpen az egyház szerepének tradicionális felfogásához kötődött – az egyház dolga az erkölcsi normaalkotás a társadalom számára, legyen „cement”, ne pedig „só és kovász”. Ez bizonyos egyházi értelmiségi körökben megerősítette azt a felfogást, hogy amiképpen az egyházi iskolákra való igény is egy „történelmi illúzió része”, és nem az egyházra való tényleges keresleté, úgy a hittan is inkább hiánypótló, mintsem a konfesszionális erősödés része. Ez a szabadgondolkodó egyházi értelmiségben megerősítette az iskolai oktatásba integrált fakultatív hittannal kapcsolatos aggodalmakat.

A hittan eme megítélése a közvéleményben, illetve az erről szóló adatok publikálása a „laikus erkölcsstan” című, a hitoktatással szemben alternatívaként felmutatható tárgy híveinek térvesztését vonta maga után az oktatáspolitikai döntéshozók között. Mert míg korábban – különösen Andrásfalvy Bertalan művelődési és közoktatási miniszter azon kijelentése után, hogy az „erkölcs hitbe ágyazott” – az ellenzék viseltetett ellenszenvvel a tárgy bevezetése iránt, addig nagyjából ekkortól az egyházak is szorgalmazni kezdték a „konkurens” erkölcsstan levételét a napi-rendről.

A következő tanév elején a minisztérium egyházi főosztályvezető-helyettese úgy látta, hogy az órarendbe illesztett hitoktatás nem jogszabályellenes: nem kötelező voltát alternatív óra (például sportfoglalkozás) garantálhatja, az erkölcsstant már ő sem szorgalmazta.

Közben törvényhozási szintre ért az a vita, amely az önkormányzati iskolák világnézeti semlegességéről indult. Az 1991 novemberében forgalomban lévő törvénykoncepció leszögezte ugyan a világnézeti semlegesség elvét, de a pedagógusok kötelességei közé bevonta az „általános erkölcsi értékek” képviselését.

A részben kormányközeli pozícióban lévő egyházas értelmiségnek láthatóan abban a súlyos kérdésben kellett döntenie, hogy – a szívüknek eredetileg egyformán kedves – erkölcsstant, vagy a hittant hozzák hátrányos helyzetbe; hiszen az erkölcsstan bevezetése a hittant látogatók számát csökkentette volna. Az erkölcsstan bevezetését tehát elejtették, az iskola erkölcsi megújításáról azonban – sem mint MDF-KDNP-politikusok, sem mint szerepüket „kiterjesztetten” felfogó tanárok – nem mondhattak le. Így került a javaslatba az erkölcsi értékek képviselete – és az ennek kontrollját, értékelését végző Regionális Oktatási Központ. Az ezzel

kapcsolatos egész mérlegelési tevékenységet megzavarta azonban a világnézeti semlegességgel kapcsolatos különös játszma.

VITÁK A VILÁGNÉZETI SEMLEGESSÉGRŐL

Időrend helyett először logikailag kíséreljük meg összefoglalni a fogalom karrierjének magyarázatát.

Ha az állami iskola „ateista” iskola (ahogy a jelenlegi helyzetet a nagyegyházak alkalmanként értelmezik), akkor az egyházas hívők számára lelkiismeretükkel nem ellenkező oktatás csak az egyházi tulajdonú iskola lehet, a társadalom nem egyházasan vallásos abszolút többsége pedig elvileg magániskolába kényszerül. Ha az állami iskola (központilag szabályozottan) valamiféle – nyilván nem felekezeti, ez fel sem merült – keresztény értékrend szerint szerveződik, akkor a vallásos nevelést nem kívánók kényszerülnek magániskolába.

Ha az állami iskola világnézeti semleges, akkor azt az egyházas, a maga módján hívő és az ateista egyaránt látogathatja – szóltak az emellett érvelők. Még az alkotmánybíróági döntés előtt az oktatáspolitikai szférából emellett érvelt a művelődési minisztérium (rövid ideig) volt (kereszténydemokrata) politikai államtitkára, Mészáros István; a minisztérium egyházi iskolákkal foglalkozó biztosa, Korzenszky Richárd, s természetesen több vezető liberális és szocialista oktatáspolitikus: a parlament oktatási albizottságának elnöke, Sasvári Szilárd; a Fővárosi Önkormányzat oktatási bizottságának elnöke, Sáska Géza; a fővárosi önkormányzat illetékes főpolgármester-helyettese, Marschall Miklós; a megyei jogú városok oktatási bizottsági elnökei konzultatív fórumának elnökszonya, Moldován Judit; az Oktatási Érdekegyeztető Fórum tagjai közül a két nagy szakszervezet oktatáspolitikában legaktívabb vezetője, Pokorni Zoltán és Szöllősi Istvánné; a területi önkormányzatok országos szövetségének főtákar, Köllner Ferenc; a szakmai szervezetek többsége, és a diákszervezetek.

Az ezt cáfolók egy része (köztük maga Andrásfalvy, a történelmi keresztény egyházak megnyilatkozó vezetői, a Keresztény Értelmiségiek Szövetsége, az érdekegyeztető fórum tagjai közül a nem állami iskolafenntartók egy része, a szakmai szervezetek egy része és egy ideig a kormányzati oldal) magának a világnézeti semlegességnek a létét tagadta, mondván: semleges világnézet nincsen, az iskola világnézeti is nevel.

A világnézeti semlegesség mellett érvelők ennek hatására részben a kifejezésen próbáltak változtatni – irányultság nélküli, egyenlő távolságot tartó, neutrális kerültek szóba –, részben pedig azt hangsúlyozták, hogy nem az egyének világnézeti semlegességéről, hanem az intézményéről van szó.

A semlegességet az ateizmus burkaként definiáló érvrendszer szerint a pedagógustársadalom a múlt örökségéből, illetve a pedagógusképzők felvételi politikájából következően is nagyobb arányban nem hívő, mint a társadalom egésze, így az iskola a szekularizáció irányába tolná a társadalmat.

A probléma másik vetülete az volt, hogy mi szabályozható központilag, és mi nem. Sokan úgy érveltek, hogy a pedagógusok autonómiájának keretébe tartozik az iskola világnézetének meghatározása, mások szerint az iskolát fenntartó önkormányzat joga ennek eldöntése.

Az előbbi gondolat logikusan következett az 1985-ös oktatási törvényből, amely – miközben (mint ezt Mészáros István hangsúlyozza) fenntartotta az iskola világnézeti-leg elkötelezett célmeghatározását, és (legalábbis Tomka Miklós tartalomelemzése szerint) a tankönyvek még a rendszerváltás küszöbén is egyház- és vallásellenes értelemben voltak elkötelezettek – korlátlan teret nyitott az iskolai kísérletezésnek. Így a nyolcvanas évek végén logikusnak mutatkozott, hogy szakmai kísérlet címszó alatt szabaduljanak meg az iskolák a világnézeti kontrolltól. Ha pedig ezt a tényt szembe-sítjük azzal a fentebb idézett adattal, hogy a hitoktatást a szülők többsége erkölcsi eligazításra és nem hitigazságok közvetítésére „használja” gyermeke nevelésében, akkor az is világos, hogy miért választotta az erősen szekularizált magyar pedagógus-társadalom nem egy közössége az ökumenizmus szellemiségét.

Az önkormányzatok világnézet-szabályozó hatáskörének elképzelése viszont valószínűleg a „konkrét esetek” végig nem gondolt konklúziója. Azaz: azok az egyházas körök, amelyek egy-egy önkormányzat mellé álltak, amikor az ökumenikus vagy éppen katolikus stb. szellemű iskola létrehozásáról döntött, nem gondolták meg, hogy mi történne, ha (az általuk egyházellenességgel vádolt) liberálisok vezette városokban vagy volt MSZMP-s tanácselnökök által vezetett falvakban – azaz az ország meghatározó részén – helyi döntés mondaná ki az iskola világnézeti elkötelezettségét.

A probléma legfontosabb oldala azonban – és ez közvetlenül vezet át az egyházi iskolaindítás kérdéséhez –, hogy definiálandó-e valamiképpen az „állami” és a felekezeti iskolarendszer különbözősége (azaz, hogy az egyik semleges, a másik elkötelezett), vagy pedig mindkettőre vonatkozik a világnézetek közötti békesség követelménye. Ha ugyanis a két rendszer azonos szabályok szerint szerveződik, akkor az önkormányzati iskola bármikor felváltható egyházzal; ekképpen nincsen efféle korlátja az egyháziingatlan-törvény végrehajtásának, az iskolák átalakulásának.

Így történhetett, hogy a világnézeti semlegességgel szemben eredetileg – 1990/91-ben – az ökumenikus szellemiségű önkormányzati iskolák védelmében elutasító magatartást tanúsító koalíció az egyháziingatlan-törvény hatása alatt – az egyházi iskolákban elegendő biztosítékot látva az egyházas oktatásnak – engedett, s a semlegesség bekerült az 1991. novemberi tervezetbe. Azonban ekkoriban vált világossá, hogy az önkormányzatok igen sok ingatlanért fognak kártérítést kérni, s hogy a pénzügyi kormányzat által az évre engedélyezett egymilliárdos kártérítési alap bizony nagyon kevés.

Az ingatlanigénylések országos összesítéséből véleményem szerint az következett a kormányzat számára, hogy a funkcióvesztésre való hivatkozás lehetőségét csökkenteni, illetve a mégiscsak önkormányzatnak maradó iskolák keresztény szellemiségét biztosítani kell. Ezért maradhatott ki a világnézeti semlegesség fogalma az 1992. január 14-i tervezetből. Nem szabad persze figyelmen kívül hagyni,

hogy a magyar kultúrharc másik két területén – a hadsereg és a média kérdésében – is ekkor élesedett a helyzet. A különbség a két tervezet között a következő:

„A központi állami, illetve önkormányzati nevelési-oktatási intézményben a nevelés és oktatás a világnézeti semlegesség elvén szerveződik.” (1991) „A nevelési, nevelési-oktatási intézményekben a nevelés és oktatás a lelkiismereti szabadság és a különböző világnézetűek közötti megbékélés elvén szerveződik.” (1992)

A különbség tehát nemcsak a „semlegesség” és a „megbékélés” kifejezésbeli eltérésében volt, hanem abban, hogy míg az 1991-es koncepció külön szabályozta a közintézmények szellemiségét, az 1992-es együttesen az egyházi és közintézményekét. Az önkormányzati iskolák változtatás nélküli átvételét ez tette volna lehetővé, és kizárta volna a kártérítést.

A HITTANPOLITIKA 1991–1992-BEN

Látván, hogy a kormányzat hittanügyben talán kész a kompromisszumra, de valamilyen okból éppen a „világnézeti semlegesség” fogalmát nem hajlandó elfogadni, az Országos Érdekegyeztető Fórum szakszervezeti és önkormányzati oldala egyaránt kész volt követelését elemekre bontani. Ebben a kérdéskörben egyébként az önkormányzati oldalon belül meghatározó jelentőségre tett szert a Töosz, mely elnökén kívül két nagyvárosi oktatási bizottsági elnökkel – Sáska Gézával és Moldován Judittal – képviseltette magát; a szakszervezeti oldalon pedig a PSZ-nél már korábban is markánsabb álláspontot képviselő PDSZ. Az érdekegyeztető fórum két nem kormányzati oldala 1992. április 3-án javasolta a kormánynak, hogy a gyermek, szülő, pedagógus lelkiismereti szabadsága az iskolában foglalja magában „a világnézetéről való hallgatás” jogát.

Mivel a hitoktatás tanrendbe illesztése ellen a legfőbb érv az volt, hogy a hittan választásának vagy elutasításának pillanatában a pedagógus/diák/szülő a világnézetéről kényszerülne tanúbizonyságot tenni, mindenki tudta, hogy ez a megfogalmazás a tanrenden kívüli hittant jelöli.

Hogy még egyértelműbb legyen a helyzet, a tárgyalásról készült jegyzőkönyv leszögezte: „a pedagógiai program alapján tartott foglalkozásokon a különböző világnézeteken alapuló ismereteket egyenrangúan kell kezelni és ismertetni..., ha ez nem sérti a pedagógiai program megvalósíthatóságát, a tanulók szabadidejében más, a pedagógiai program részét nem képező – akár világnézeti alapon szervezett – tevékenység is szervezhető.”

A minisztérium 1992. június elsején nyilvánosságra került – s akkorra már az IM-mel egyeztetett – tervezetébe ennek ellenére ez a megfogalmazás került: „a gyermek számára nem kötelező jelleggel, világnézeti alapon szervezett foglalkozás is tartható.” Ez lényegében visszatérést jelentett a pedagógiai programon belüli fakultatív hittan logikájához. Az OÉF két oldala ezt – több más mellett – a megállapodás pártutasításra történő felrúgásának tekintette, s 1992. június 10-én a tárgyalásokat megszakította.

Bizonyos, hogy az események menetéről a legnagyobb egyház vezető körei is tájékoztatva voltak – talán az ő állásfoglalásuk is közrejátszhatott a törvénytörvény illetően alakulásában –, hiszen ugyanezen a napon (!) a katolikus püspöki kar nyilatkozatot adott ki. Ebben a hittan számára „védett” időre helyezték a hangsúlyt: „e foglalkozások alatt más elfoglaltsága ne legyen a hittanosoknak.” A hitoktatás időpontbeli elhelyezése miatt elégedetlen budapesti hitoktatók – a katolikus püspöki konferencia püspökkari titkárságának világi ügyekben illetékes referense sokat eláruló kifejezésével: a „frontharcosok” – néhány héttel ezután kijelentették: „Néhány iskolában segítik a hittant, van ahol gátolják, de a legtöbb helyen megtűrik, a védett idő sokszor még jó szándékkal sem biztosítható. A hittanóra legtöbbször nem kapcsolódó óra. Versengni kell a délutáni edzésekkel, bábszínház- és mozilátogatásokkal, sportrendezvényekkel, vagy egyszerűen a vonzó játékkal... Ezen a helyzeten javítana a fakultatív hittan órarendbe állítása.”

A kormányzat és az egyházak egyes köreinek elégedetlenségével szemben az 1990-es kompromisszum ebben az időben láthatóan társadalmi támogatottságot élvezett. 1992. áprilisi közvélemény-kutatás szerint a felnőtt lakosság relatív többsége (38,9 százalék) azt támogatja, hogy a szabadon látogatható hittanóra álljon kívül a tanterven. Mindössze 12,8 százalék fogadná el, hogy a gyerekek a normális tanrenden belül választhassanak a hittan és más tárgyak között; s szintén elenyésző kisebbség (13,3 százalék) kívánta kötelezővé tenni a hittant az iskolában. (Az adott kérdésen belül nem értelmezhető azok álláspontja, akik vallásos tagozatos osztályokban akarták volna elkülöníteni a hívőket – ők 11,1 százalékát tették ki a megkérdezetteknek.) A másik oldalon a hittanoktatást sehol nem helyeslők (2,3 százalék) és az állami-önkormányzati iskolában semmilyen formában nem helyeslők (14,6 százalék) állottak.

Mindez azt mutatja, hogy a magyar társadalom kissé megriadt a hittan körüli konfliktusoktól, vagy csökkentek az illúziói. Alig egy évvel korábban ugyanis még az emberek 36,3 százaléka tette volna kötelezővé a hittant, s csupán 5,7 százalékuk zárta volna azt ki teljesen az iskolából.

Felmerült az az aggodalom, hogy – közvélemény-kutatások szerint – az ingatlanügyi konfliktusok miatt csökkenő bizalom a maguk módján vallásosak egy részét kimaradásra készítené a hittanórákról. A püspöki kar 1992. június 11-én arra kényszerült, hogy leszögezze: az iskolai hittanbeíratás mindaddig érvényes, amíg a gyermek annak az iskolának a tanulója, amelyben tanulmányait elkezdte. (Noha a hittanbeíratkozás érvényessége államigazgatásilag nem értelmezhető, feltehetően arról a szociálpszichológiai effektusról van szó, hogy még a gyengén vallásosak is kevésbé szívesen vállalják – egyházi közösségük, szűkebb lakóhelyük közvéleménye előtt – a kiiratkozást, mint az ismételt be nem iratkozást.)

Vita folyt arról is, hogy ki tartsa a hittanórát. A püspöki kar 1992. június 11-i nyilatkozata szerint a hitoktatás feladatát a papok mellett azok a világi munkatársak is végezhetik, akik erre felkészültek, oklevéllel és püspöki megbízással rendelkeznek. Ez a katolikus egyházon belül folyó régi vitát, a laikusok bevonásának kérdését érintette. A katolikus egyház ugyanakkor évi négyszáz kiképzett hitokta-

tó munkába állásával számolt; a katolikus felsőoktatás kiterjesztésének is az egyik legfontosabb indoka a hitoktatóképzés szüksége volt.

A laikus befolyás erősítésének híveit a püspöki kar engedélye nem elégítette ki. Bulányi Györgynek az volt az álláspontja, hogy a hitoktató megválasztása a szülők joga, és nem képezheti tekintélyelvű – magyarán püspöki – kijelölés tárgyát. Ebben a vitában az állam, az iskolafenntartók nem foglaltak állást, természetesnek tekintve, hogy az egyház egyik belső kérdéséről van szó. A kormányzati és önkormányzati döntéshozók számára készített szakértői anyagok azonban felhívták a figyelmet arra, hogy előbb-utóbb jogszabályban kell rendezni, mely hittanórák élvezik a jogszabály által garantált speciális kedvezményeket, s melyek azok az egyéb – világnézetileg elkötelezett – iskolai tevékenységek, amelyek nem. Hasonlóképpen a jogszabálynak előbb-utóbb állást kell foglalnia abban, hogy a hitoktatás költségeinek állami átvállalása vonatkozik-e a nem püspöki kar által kinevezett hitoktatók díjazására is.

A kultúrharca tanévnyitóval folytatódott. Andrásfalvy Bertalan – aki egy katolikus iskolában tartotta tanévnyitó beszédét – arról szólt, hogy az egyházi iskolákban nem kell tartani a lelkiismereti szabadság sérelmétől. Nem szólt azonban az önkormányzati iskolákban tanítandó hittan kérdéséről. A Fővárosi Önkormányzat Oktatási Bizottságának elnöke viszont a minisztérium szűkülő pénzügyi lehetőségeit kompenzáló tényezőnek látta az ideológiai expanziót. „A központi tantervek, a hittan, a történelemtankönyvek, az egészségügyi ismereteknek álcázott erkölcsi nevelés, a szexuális felvilágosítás, a tanítás és a tanítók felügyelete” szerepelt a „kormányzat világnézeti számláján”.

Ezen az őszön nem módosult a felek álláspontja. Az új érveket kereső – és persze szavazóbázisáról a leendő szakszervezeti választások miatt is tájékozódni kívánó – PDSZ a pedagógusok véleményét megtudakoló felmérést készíttetett, s ennek alapján 1992. november 13-án bejelentette, hogy a magyar pedagógustársadalom többsége szeretné, ha a hitoktatás nem az iskolában, hanem a templomban lenne. A Magyar Katolikus Püspöki Konferencia Hitoktatási Bizottsága igazgatója, Rédly Elemér ebben a hittant az iskolából kiszorítani kívánó törekvést látott. A PDSZ ügyvivője, Pokorni Zoltán azonban a vita során azt is kijelentette: az iskola falai közötti, de a pedagógiai programon kívüli hittan a legkonfliktusmentesebb változat.

A hitoktatási bizottság igazgatója úgy vélte, hogy ha a hitoktatással egy időben „színházi előadás”, vagy „zeneóra” van – noha az esetek többségében ezt nem az iskola szervezi, hanem a kulturális piac – már nem valósul meg a „szabad sáv”, továbbá azt állította, hogy a többség az iskolai hitoktatást kívánja. Az időközben megjelent adatok szerint azonban a közvélemény-kutatások azt mutatták, hogy a felnőtt népesség 60 százaléka szerint az egyházak a hitoktatást végezzék az iskolán kívül, és csak 47 százalék értett egyet azzal, hogy a fakultatív hittan a tanrend része legyen. (A 7 százalékos többlet abból adódik, hogy a választható állítások közül többet is megjelölhettek a válaszadók, és ezek szerint egy részük nem értette meg, hogy a két állítás egymást kizárja.) Egy felmérés adatai szerint a gyermekeiket

hitoktatásra írató szülők 55,7 százaléka iskolai, 30,6 százaléka templomi hitoktatásban vett részt, 13,7 százalék pedig mindkettőn.

A pedagógusoknak 34 százaléka helyeselte azt, hogy „az iskolának... vallásoktatásban kell részesítenie a gyermeket, amennyiben a szülő ezt kéri”. 60 százalék értett egyet azzal, hogy „az iskolának nem feladata a vallásoktatás”. Az iskolai vallásoktatást helyeslő 34 százalékon belül 47 százalék fogadta volna el, hogy a vallásoktatás az órarend része legyen; azaz a pedagógustársadalomnak mintegy 16 százaléka támogatta a katolikus püspöki kar által javasolt megoldást.

Az iskolai hitoktatással kapcsolatos elutasító véleményt a megszólaló egyházi tisztviselő szélsőbaloldali támadásnak nevezte. A vitában kiderült, hogy a hitoktatáshoz való viszony sem a lakossági, sem a pedagógusmintán nem mutat összefüggést a „baloldaliságra” jellemző véleményekkel, pl. a piaci elemek elutasításával, a gondoskodó állam helyeslésével.

(Kisegyházak és nagyok az eszmék piacán) A legnagyobb egyház hitoktatási felelősségének elégedetlenségét talán az magyarázza, hogy a hitoktatásra járók száma nem egyenletesen bővült. Miközben a kisegyházak az iskolai hitoktatást a nagyok pasztorizációs előnyeként élték meg, a nagyok a kisegyházak gyors növekedése miatt aggódtak.

Az 1990–1993 közötti időszakban a hitoktatási csoportok aránya erőteljesen, több mint 162 százalékra növekedett. Ezek meghatározó részét a három nagy kereszt(y)én(y) (Balog Zoltán kifejezése) egyház hitoktatási csoportjai teszik ki, a többi történelmi egyház éppúgy fél százalék alatt marad, mint az új kisegyházak, leszámítva a Hit Gyülekezetét, amely a legnagyobb növekedést érte el, három év alatt meghuszonnégszerezte hittancsoportjainak számát, és ma már ő adja a hittancsoportok 0,9 százalékát, többet, mint a zsidók, unitáriusok, baptisták együttvéve.

A két legnagyobb történelmi egyház hitoktatási csoportjainak aránya lassan a református egyház javára változik. Ennek legvalószínűbb magyarázata, hogy a katolikusok kissé jobb feltételekkel indultak. Már a nyolcvanas években is létezett nyolc katolikus középiskola – s bennük természetesen nagyszámú hittancsoport –, a református iskolák nagy része viszont a rendszerváltás után alakult, ami néhány százalékos eredeti aránytalanságot idézhetett elő a katolikusok javára.

Az evangélikus egyház hitoktatási csoportjainak száma lassabban növekedett. Ez feltehetően annak a jele, hogy erősebben polgárosult – erősebb világi értelmiséggel rendelkező – egyházként már a rendszerváltás pillanatában képes volt kihasználni a lehetőségeket.

Nagyságrendileg kisebbek a számok, így a gyors növekedés statisztikailag kevésbé megbízhatóan értelmezhető a kisebb egyházaknál. Mindenesetre figyelemre méltó az izraelita hittancsoportok számának gyors növekedése, majd hanyatlása, ami talán összefügg a magyar zsidóság (asszimilációs, integrációs, vallásos, nemzetiségi irányultságú) fokozott identitáskeresésével, annak hullámaival. Az izraelita felekezetnek aggodalmai voltak annak kapcsán, hogy a gyerekek beiratkozáskor nyilvánítsák ki hitüket; a gyakorlatban pedig a hittancsoportokban „leggazdagabb” önkor-

mányzati iskolákban – pl. a budapesti Erkel Ferencben – sem szerveztek izraelita hittancsoportot, hanem saját hitközségi épületekbe járatták a gyerekeket. (Ez sem előzmények nélküli; a két világháború között Budapesten – ahol a zsidó középiskolások aránya rendkívül magas volt – számos olyan középiskola működött, ahol nem volt iskolai izraelita hittanóra, hanem a tanulók átjártak a hitközségi épületekbe.)

A „történelmi kisegyházak” (baptista, metodista, unitárius, ortodox) arányainak a történelmi nagyegyházaknál gyorsabb növekedése azt mutatja, hogy az előző rendszer inkább a nagyegyházakkal kötött kompromisszumot, így a történelmi kisegyházak hívőinek hitoktatás iránti igénye markánsan jelentkezhetett. A történelmi kisegyházak panasza a katolikus egyház államilag támogatott expanziójáról mindenestre „tevékenységhiányon” nem alapulhat, hiszen ezeknek a kisegyházaknak az elitje bőven találhat elhelyezkedési lehetőséget a gyorsan bővülő hitoktatásban.

A bizonyos körök által szektáknak nevezett kisegyházak állítólagos gyors növekedése – a már említett Hit Gyülekezete expanzióján túl – a hittanoktatás adataiból nem igazolható, és nem is cáfolható. Ez azért van így, mert a kisegyházak struktúrája, illetve pasztorizációjuk módja nem mindenütt tesz lehetséges-sé/szükségessé hitoktatást, de azért is, mert teológiai/lelkiismereti okokból ezek az egyházak nem látják szükségét annak, hogy a hitoktatási tevékenységet bejelent-sék, és erre állami pénzt kapjanak.

Másrészt viszont figyelemre méltó – és ennél többet itt most semmiképpen nem szabad állítani –, hogy a kisegyházak hittancsoportjainak összesített aránya a két százalékhoz közelít, míg a kisegyházak hívőinek aránya még a számukra legkedvezőbb számítási mód szerint – azaz ha a nagyegyházak maguk módján vallásosait egyáltalán nem vesszük számításba, csak az egyház tanítását követőket – sem tesz ki egy százalékot. Ez tehát azt jelenti, hogy a kisegyházak nemcsak a rájuk jellemző sajátos módszerekben (pl. utcai térítés), hanem a hagyományosakban is aktívabbak, mint a nagyok.

AZ 1993-AS OKTATÁSI TÖRVÉNY

A hittan/világnézeti semlegesség-vita egyik legjelentősebb állomása 1993 februárjában az Alkotmánybíróság döntése, amely állást foglalt a világnézeti semlegesség követelménye mellett, s indoklásában a hittankérdésről is ejtett néhány szót: „A semleges iskolában az államnak szabályozott kompromisszumot kell létrehoznia ott, ahol eleve az állami szabályozás hoz létre olyan helyzetet, amelyben a vallás és a vallástalanság szabadsága egymást kölcsönösen korlátozza. Ilyen »tér« például a kötelező iskolai oktatás keretében folyó világnézeti nevelés.” „A világnézeti ismeretek teljes körű, kiegyensúlyozott arányú és tárgyilagos tanításának az iskola működése egészében kell megvalósulni.” Sokan ezt az állítást úgy magyarázták, mint a tanrendbe integrált fakultatív hittan tilalmát, mondván: az iskola egésze csak akkor tud kiegyensúlyozott maradni, ha az iskolán mint intézményen belül nem szerveződik egyes gyerekek számára olyan világnézeti tárgy, mely ezt az egyensúlyt megbillenti.

A közoktatási törvény 1993. februári változatából – a szakszervezeti oldal állásfoglalása szerint – hiányzott, hogy tanórai foglalkozás nem lehet világnézetileg elkötelezett, s azt csak a pedagógiai program keretén kívül lehet megszervezni.

Az ebben az időszakban legnagyobb népszerűséggel rendelkező párt, a Fidesz (amelynek e kérdésben 1993 márciusában nyilatkozó miniszterjelöltje, egyébként a parlament egyházügyi bizottságának elnöke, Fodor Gábor volt) egyértelműen kijelentette: az Alkotmánybíróság határozatának csak az iskola pedagógiai programján kívüli, tanítási időn kívüli hittan felelhet meg, s ez a párt egyik legfontosabb oktatáspolitikai célja. Ebben egyébként álláspontja megegyezett az SZDSZ-szel és az MSZP-vel.

1993. május 20-án a Közoktatáspolitikai Tanács a világnézeti el nem kötelezettség kérdésében a törvényjavaslat nem egyértelmű megfogalmazása miatt szükségesnek tartotta leszögezni: „Az állami és önkormányzati iskolák világnézetileg el nem kötelezettek, de a szülők és tanulók kérésére biztosítani kell a helyet és időt a pedagógiai programon kívül a hit- és vallásoktatás megszervezésére.” Ellentétben a hasonló nyilatkozatokkal, ezt nem csupán az OÉF két „nagy” oldala írta alá, hanem csatlakoztak hozzájuk az országos pedagógiai szakmai szervezetek, országos diákszervezetek s a nem önkormányzati iskolafenntartók is. Az oktatási törvényjavaslatot – új formában, melybe Mádl Ferenc miniszter nyilatkozata szerint már az Alkotmánybíróság döntése is beledolgoztatott – néhány nappal ezután a parlament elé terjesztették. A hosszú és heves vita fontos – bár a korábbi tervezetekkel kapcsolatos vitákhoz képest kevésbé központi – eleme volt a hittankérdés. E tárgyban végül a parlament többsége elutasította az SZDSZ-es, fideszes, MSZP-s módosító javaslatokat (melyek a hittan iskolai intézményből való kizárását s az épületben tarthatóság garantálását célozták), és az alábbiakat fogadta el:

„4. § (4) Az állami és a helyi önkormányzati nevelési-oktatási intézményben lehetővé kell tenni, hogy a szülő vallási meggyőződésének megfelelően a tanuló az iskolában és a kollégiumban, továbbá az óvodai foglalkozásokhoz csatlakozóan a gyermek az óvodában az egyházi jogi személy által szervezett fakultatív hit- és vallásoktatásban vegyen részt. A hit- és vallásoktatás tartalmának meghatározása, a hitoktató alkalmazása és ellenőrzése, a hit- és vallásoktatással összefüggő igazgatási cselekmények végzése, így különösen a hit- és vallásoktatásra való jelentkezés megszervezése, előmeneteli értesítések, bizonyítvány kiadása, az egyházi jogi személy feladata. Az iskola, a kollégium, illetve az óvoda köteles biztosítani a hit- és vallásoktatáshoz szükséges tárgyi feltételeket, így különösen a helyiségek rendeltetésszerű használatát, valamint a jelentkezéshez és működéshez szükséges technikai és adminisztrációs lehetőségeket.”

A hitoktatáson kívüli oktatás világnézeti pluralizmusáról a törvény úgy rendelkezik, hogy „A szülő joga igényelni, hogy az iskola egész pedagógiai programjában és tevékenységében a tájékoztatást és ismereteket tárgyilagosan és többoldalú módon közvetítsék, továbbá, hogy az állami, illetve önkormányzati iskolában a hit- és vallásoktatást lehetővé tegyék”.

Ez a meghatározás minden korábbi törvénytervezetnél precízebben írja körül a hittanhelyzetet. Megállapíthatjuk, hogy az óvodai fakultatív hitoktatás rendezése (mivel itt kimondatott, hogy „*csatlakozóan*”) egyértelművé teszi, hogy időben világosan elválik egymástól a rendes óvodai foglalkozás és a hittanfoglalkozás. Ezzel sikerült eleget tenni az ellenzék kívánságának, mely rámutatott arra, hogy az óvoda élete nem tanórák szerint szerveződik, a fakultatív óra tehát óvodában nem értelmes fogalom; és az egyházak kívánságának, amelyek érthető módon már a legkisebbeknél kívánták elkezdni a pasztorizációt.

A törvény, amely a szülők jogává teszi a lelkiismereti és vallási meggyőződésnek megfelelő oktatást, azon ellenzéki javaslattal szemben, amely a lelkiismereti és vallási meggyőződéssel nem ellentétes oktatás jogáról szólt, sokféle értelmezésnek biztosít teret. Köztük pl. a katolikus püspöki kar részéről Rédly Elemérének, aki szerint a szülők megkérdőjelezhetik a pedagógus világnézetét.

Sikerült ugyan a hitoktatással kapcsolatos adminisztrációt az egyház feladatává tenni, de nem mondatott ki az iskolai regisztráció egyértelmű tilalma. A hitoktató alkalmazását és ellenőrzését az egyház feladatává tette, de itt sem épített be tilalmakat az igazgató vagy a tantestület, esetleg az iskolaszék, a fenntartó részvételével kapcsolatban.

A tárgyi keretek garantálását az iskola feladatává tette, de nem jelölte meg ennek forrását. Ez egyelőre nem jelent gondot, de nem zárható ki, hogy ebből még lehetnek konfliktusok. A tárgyi eszközök tágabb értelmezésébe olyanok – pl. demonstrációs, számítástechnikai és videotechnikai eszközök – is beleérthetők, melyeknek költsége meghaladhatja az iskola erejét. Még nem állt elő ilyen eset, de ha lesz ilyen, feltehetően eligazít majd a törvény azon korlátozó megjegyzése, hogy az iskolának „különösen a helyiségek rendeltetésszerű használatát” kell biztosítani. Nem világos azonban, mi történik, ha pl. egy sokfélekezetű faluban lévő kisiskolában a rendelkezésre álló termek száma alatta marad a felekezetek – és az általuk párhuzamosan tartott hittanórák – számának.

A hitoktatás választását a törvény a szülő vallási meggyőződéséhez köti. Ez azt jelenti, hogy e pillanatban az oktatási törvény – ellentétben a diákszervezetek követelésével, illetve pl. a német gyakorlattal – nem különböztet meg felekezeti értelemben kis- és nagykorú állampolgárt. A fenti hiányosságok azonban nem igazán súlyosak: egy-egy bírói döntés – vagy éppen peren kívüli kompromisszum – világossá teheti az értelmüket.

A legjelentősebb kérdés azonban ma is szabályozatlan: szabad-e a hittanórát időben a tanórák között megrendezni, s ezzel olyan helyzetet létrehozni, amelyben a szülő – magával a választás tényével – világnézetének kinyilvánítására köteleztetik. E kérdésben kisebb iskolákban, kisebb településeken még a „nem kötelezőség” is veszélybe került: számos helyen kialakult az a gyakorlat, hogy az iskola nem tud alternatív foglalkozást szervezni a hittan idejére: így a hittanra nem járó tanulók „benn maradnak” a hittanórán...

Mindezzel együtt: az 1994-es kormányváltás óta a hittanoktatással kapcsolatban a magyar oktatáspolitikát egyetlen szereplője sem mutatott különösebb aktivitást: a

szemben álló felek erőiket az egyházi iskolák finanszírozására koncentrálnak. A minisztériumban kerengő törvénymódosítás-tervezet a szülő helyett a gyermek világnézetéhez köti a hittanválasztást, de a többi garanciális hiány pótlásának egyelőre nincs jele.

De végül is e fronton béke van. Kérdés azonban, hogy e békét *hosszú távon* a lelkiismereti és vallásszabadságot sértő és épp ezért bármikor éles konfliktusokkal fenyegető szabályozás fenntartása vagy éppen a jogokról és a lehetőségekről folytatott folyamatos tárgyalások és az ezek eredményeképpen létrejövő új szabályozás garantálhatja-e.

Az alábbiakban nincsen tér a napi- és hetilapokban megjelent rendkívüli méretű – a cikkben meghatározó forrásként használt – cikkanyag felsorolására. Az egyházak, illetve az egyházas értelmiség álláspontjának alakulása az *Új Ember*ből, az *Evangelikus Élet*ből, a *Reformátusok Lapjából*, az *Új Élet*ből, illetve az *Egyház és Világ, Igen, Jel, Confessio, Protestáns Szemle, Egyházforum, Múlt és Jövő* című folyóiratokból követhető nyomon. Az oktatási szféra legfontosabb szereplőinek cikkei: *Önkormányzat, Ráció, Pedagógusok Lapja, Köznevelés*.

Külön köszönettel tartozom Tomka Miklósnak, aki a jelen esszé alapjául szolgáló szaktanulmány (Nagy Péter Tibor: Hittan-oktatás. *Educatio*, 3. (1994) 1. 89–105. o.) javításához írásbeli kritikájával is hozzájárult.